

Jeltan, elemtan.

Az általános nyelvészetnek legmaibb témája — úgy látszik — a fonológia. Akármelyik ismertebb folyóirat kerül is kezünkbe, nyelvészeti vagy lélektani, mindjárt találunk benne egy-két dolgot vagy legalább is megjegyzést, amely a fonológiára vonatkozik. A vélemények megoszlanak. Egyesek a legnagyobb elismeréssel tartják számon azt a munkát, amelyet TRUBETZKOY és köre a régi pszichofonétikai iskola (BAUDOUIN DE COURTENAY, KRUSĚVSKIJ, ŠČERBA) tanításainak felújítása és továbbfejlesztése érdekében végez, mások nem titkolt aggodalommal szemlélik a gondolat új térhódításait és igen éles hangon szállnak vele perbe.

GOMBOCZ Z. nálunk „a fonológia nagy érdemé”-ről beszélt elnöki megnyitójában, mert a fonológia — úgymond — „bevitte a funkció gondolatát a hangtanba is, s ezzel megmentette a hangtant a nyelvtudomány számára” (MNY. XXX, 3). Hasonló a felfogása BÜHLERnek is, aki a fonológia alapgondolatát, az absztrakt relevancia elvét a nyelvtudomány négy legfontosabb elve közé iktatja (vö. *Kant-Studien* XXXVIII, 19—90, *Sprachtheorie* 33—48 és 271—90). Ezzel szemben MERIGGI a TRUBETZKOY-csoport mozgalmában „sajnálatos visszaesést” lát, visszatérést a „papiros hangtan”-hoz, amely a foném fogalom leple alatt a betű és hang összezavarását akarja újból becsempészni a nyelvtudományba (l. *IF.* LII, 65—6 és *Journal de Psychologie norm. et path.* XXX, 192). Meglehetősen kedvetlenül állapítja meg MERIGGI, hogy az amsterdami kongresszuson (1932 júliusában) mindössze egy nyelvész tiltakozott az új „hangskolasztika” ellen, a lengyel DOROSZEWSKI, de az aztán jól megadta a fonológusoknak, fejükre olvasván, hogy hangképzetekről, hangszándékokról és hangideákról beszélni ma megbocsáthatatlan anachronizmus, annyi mint platonizálni, vagyis visszacsavarni a fejlődést kerekén huszonnégy évszázaddal (vö. *Proceedings of the Int. Congress of Phonetic Sciences, Arch. néerl. de phon. expér.* VIII—IX, 225).

Meleg fogadtatás az egyik oldalon, rideg visszautasítás a másikon — kinek van itt igaza? A fonológusoknak-e vagy az ellenzékieknek? Melyik csoportnak egészen, vagy részben talán mindkét félnek? Ezek azok a kérdések, amelyek nem is annyira a szembenálló két táborat érdeklik, hanem a harmadikat, a legnagyobbikat, amelybe azok a nyelvészek tartoznak, akik sem pro, sem contra nem keveredtek bele a vitába, mert meg akarják várni a végét, és látni akarják, melyik álláspont kerekedik felül.

*
*
*

Az ellenzéki vélemények közül eddig DOROSZEWSKI-é volt kétségtelenül a legkifejtettebb. Abban feltétlenül igaza van DOROSZEWSKI-nek (vö. *Autour du „Phonème“, Travaux d. C. L. de Prague* IV, 61. sköv.), hogy a fonémek lélektani definíciója ma már nem tartható. Ez még a pszichofonétikai korszak öröksége, amelytől a modern fonológiának mindenképen meg kell szabadulnia. Aki ma a fonémek meghatározását lélektani köntösben állítja elénk, az ugyan nem „platonizál“, hanem inkább „baudouinizál“, és órája, ha nem is harmadfél évezreddel, de negyven évvel (vö., hogy BAUDOIN DE COURTENAY „*Próba teorji alternacyj fonetycznych*“ c. munkája már 1894-ben megjelent) mindenesetre késik. E definíció használhatatlanságát DOROSZEWSKIVEL egyidőben BÜHLER (*Travaux* IV, 26) is már megállapította. TRUBETZKOJ azonban nem hederített a két oldalról jövő figyelmeztetésre, és későbbi dolgozataiban is (pl. *Phonologie actuelle: Journal de Psych. norm. et path.* XXX, 232) kitartott lélektani magyarázatai mellett, pedig hogy ez milyen félreértésekre adhat alkalmat, arra talán jó példa az oláh ROSETTI esete. ROSETTI szerint „le son est la représentation d'une émission physique interprétée par l'oreille... le phonème est l'idée que l'on se fait d'un son“ (*Bull. Lingu.* II, 5—6). Itt a „hang“ definíciója ellen nem lehet komolyabb ellenvetést tenni, mert a beszédhang lényege tényleg nemcsak a fizikailag jelentkező külsőség, hanem a hozzája tartozó képzet is. A „foném“ definíciója viszont olyan, hogy TRUBETZKOJ csak helyeselheti, mert egészen az ő modorában van megfogalmazva. Mégis, ha a két meghatározást a bennük közösen előforduló „son“ alapján összekapcsoljuk, azt fogjuk látni, hogy a foném nem más, mint a hangképzet eszméje (l'idée de la représentation d'une émission physique...), ami pedig nyilvánvaló képtelenség. TRUBETZKOJ-jal ilyesmi nem eshetett volna meg, mert ő a beszédhang

fogalmából mindent kizár, ami nem pusztán fizikai külsőség, de ezzel az emberi beszédhangot, mondjuk, egy zenei instrumentum hangjának szintjére súlyoszi le, ami pedig nem lehet helyes.

Hogy ilyen tévedések ne ismétlődhessenek meg, meg kell fogadnunk BÜHLER tanácsát: át kell alakítanunk TRUBETZKOJ fogalmazását, és az elméletet meg kell szabadítanunk minden pszichológizmustól.

Miképen gondolja azonban DOROSZEWSKI ezt az átalakítást?

DOROSZEWSKI — ha jól tudom — három ízben is megpróbálkozott a fonémek fogalmának tisztázásával, és mind a háromszor más eredményt kapott. Ez magábanvéve még nem volna baj. Elvégre mindenkinek változhatik a nézete, fontos csak az, hogy a változás az eredmény megbízhatóságát növelje. Nála azonban nem egészen így történt.

Első ízben DOROSZEWSKI — BENNIVEL szemben — arra a megállapításra jutott, hogy a foném a nyelv fonétikai rendszerének olyan egysége, amelynek alaktani vagy jelentési funkciója van („fonemem jest w systemie fonetycznym języka taka jednostka, która może pełnić funkcje morfologiczne lub znaczeniowe“ *l. Prace Filologiczne* XV [1930], 228). Néhány hónapra rá már más a véleménye. „La différence entre le phonème et le son est simplement la différence entre l'unité autonome et l'unité non-autonome du système phonétique“ — írja ekkor *Travaux* IV [1931], 73, és hozzáteszi: „Un élément linguistique est ou n'est pas fonctionnellement utilisable; s'il l'est, il est alors une unité autonome dans le système de langue et peut être appelé phonème... sinon, il n'est qu'une variante d'une unité autonome, variante d'un phonème“ (u. o. 74). Ebből megtudjuk, hogy a nyelv fonétikai rendszerében vannak autonom és nem-autonom egységek. Azt talán most ne bolygassuk, hogy hangokról szólva helyénvaló-e autonomiáról beszélni, fogadjuk el, hogy DOROSZEWSKI az „autonomé“ jelzöt itt egészen sajátos jelentésre foglalja le: autonome = fonctionnellement utilisable. Megtehetjük ezt annál inkább, mert kapunk egy világos példát is, hogy mikép kell elképzelnünk a dolgokat. A lengyel nyelv fonétikai rendszerében — mondja DOROSZEWSKI — a *k* mellett egy *k'* is előfordul. Mivel közülük csak a *k* számít az alaktani és jelentési funkció szempontjából, ez kétségtelenül autonom egység, foném, a *k'* viszont csak variáns, azaz egy nem-autonom egység. „Nous sommes donc en ce cas en présence d'un seul élément fonctionnel — le *k* dont la

variante palatale, dans le système morphologique de la langue, ne compte pour ainsi dire pas“ (u. o. 73).

Ha a második fogalmazást az elsővel összevetjük, láthatjuk, hogy ez a második kibontottabb ugyan, de lényegileg alig tér el az elsőtl.

Egy év múlva ismét változik a kép. Most már nemcsak autonom és nem-autonom egységekről halljuk beszélni DOROSZEWSKI-t, hanem — az autonomia és funkció kettéválasztásával — funkció szempontjából aktív, passzív és semleges egységekről is. „Nous avons vu qu'il existait en polonais, au point de vue physiologique, des consonnes autonomes et des variantes de consonnes et, au point de vue fonctionnel, des consonnes actives, passives et neutres“ (*Revue des Études Slaves* XII [1932], 27). Hogy az autonomia itt már egészen másképp értendő, mint előbb, a felől nem lehet kétség. DOROSZEWSKI meg is mondja: „un son est autonome au point de vue physiologique si sa production... ne dépend pas exclusivement d'un certain voisinage phonétique“ (u. o. 13). Egy mássalhangzónál már az is az autonomia jele, hogy magánhangzó előtt — ha mindjárt csak egy magánhangzó előtt is — állhat. Az olyan mássalhangzó, amely csak mássalhangzó előtt fordulhat elő (pl.: a lengy. *ɣ*), nem autonom egység, változat. Joggal kérdezhetnők erre, hogy hát a magánhangzóknál mi az autonomia kritériuma, kérdésünk azonban meddő volna, mert bár DOROSZEWSKI dolgozatának címében (*Les sons du polonais et leur utilisation fonctionnelle*) a lengyel nyelv valamennyi hangjáról ígér beszámolót, helykimélés címén azonban csak a mássalhangzókat tárgyalja.

Funkció tekintetében — DOROSZEWSKI szerint — azok az aktív egységek, amelyek résztvehetnek és részt is vesznek az alaktani váltakozásokban. Passzívak azok, amelyek bizonyos szavak indiciumai lehetnek (pl. lengy. *d'* ebben: *diuna*) és nem cserélhetők fel (mindig *d'una*, sohasem **duna*) a hozzájuk közelálló hangokkal, mint a semlegesek (pl. lengy. *šeba* vagy *tšeba*, ahol mindegy, hogy a szókezdő zárelem alveoláris vagy dentális képzésű-e).

Az autonom és nem-autonom, az aktív, passzív és semleges funkciójú egységek kategóriái — DOROSZEWSKI szerint — nem esnek össze. Lehet pl. nem-autonom egység is funkció szempontjából aktív (pl. a lengy. *ɣ*), mint ahogy egy autonom egység is lehet funkcionálisan passzív (pl. a lengy. *d'*).

Hogy a fonológusok két kategóriája helyett DOROSZEWSKI öt kategóriát állít fel, azon nem akadhatunk meg, mert ha a tiszta

látáshoz ennyi nélkülözhetetlenül kell, akkor még a terminológiai bonyolultság elkerülése kedvéért sem szabad egyszerűsíteni a dolgokon. A DOROSZEWSKI tárgyalta tények azonban mind jól beleférnek a fonémek és változatok kettős kategóriájába. A funkció szempontjából semleges lengy. *t*, *d*, *n* számára nincs szükség külön kategóriára. Ezek mint fakultatív változatok nagyon jól megférnek egy olyan kombinatorikus változattal, mint pl. a lengy. *y*. És itt mindjárt meg kell állapítanunk azt is, hogy ez a *y* dehogyan is úgy aktív a funkcióját nézve, mint a lengy. *p* vagy *p'*! Ég és föld különbségek vannak itt, és DOROSZEWSKI nem veszi észre, hogy erőszakos magyarázatokba keveredik, amikor ugyanazt a lengy. *k'*-t, melyet egy évvel előbb még egész határozottan — és tegyük hozzá: helyesen — nem-autonom egységnek, változatnak mondott, most kénytelen az autonom, sőt az aktív funkcióval bíró mássalhangzók közé felvenni (vö. i. m. 14)!

Az eredményeknek ez a megbízhatatlansága csöppet sem megnyugtató, és ezért a DOROSZEWSKI-féle átalakítást nem is fogadjuk el. Tárgyilagosan azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a hibás elgondolásnak az alapja egy helyesen meglátott tény, az t. i., hogy a variánsoknak is van funkciójuk. Amikor DOROSZEWSKI funkcionálisan semleges (változat-)egységekről beszél, ott sem azt állítja, hogy ezeknek nincs funkciójuk. A passzívoknak is van (pedig ezek is mind változatok), csak éppen más, mint az aktívoknak. Ezt mondja DOROSZEWSKI, és ez nagyjában helyes is. Nem helyes azonban, ahogy ő a funkciókülönbségeket látja. Ezért keveri össze szükségtelenül a fonológusok szerint való foném és változat kategóriákat, pedig ezek feltétlenül elkülönítendőek.

* * *

Hogy eddig a fonémeket (és velük együtt a változatokat) még nem sikerült akár csak használható módon is definiálni, annak oka szerintem az, hogy a tényállás, melyből a definícióhoz szükséges adatokat kellett volna kapnunk, nem volt helyesen megállapítva. Aki a számbajövő jelenségeket gondosan mérlegeli, könnyen meggyőződhetik arról, hogy a két nagy kategória, a fonémek és változatok kategóriája nem elegendő a tények elskatulyázásához. Egy harmadikra is szükség van, és ez a harmadik kategória szervesen illeszkedik a másik kettő közé.

Az ú. n. stilisztikai változatokkal (vö. *Travaux* IV, 319—20) foglalkozva észrevettem, hogy ezek lényegileg mások, mint a kombinatórikus, fakultatív stb. változatok: ezekkel szemben határozott többlet, a fonémekkel szemben viszont határozott minus jellemzi őket.

Ez a magyar szó: *ember* érzelmileg színezett ejtésben gyakran az elsőszótagi magánhangzó megnyúlásával így jelentkezik: *ēember*. (Pl. *ēember, mit tettél?*) E két alakot (*ember ~ ēember*) összehasonlítva látjuk, hogy az első szótagban mennyiségi különbség van jelen, amely ugyanolyan, mint pl. a *tör ~ tōr* esetében. Ha azonban a jelentésviszonyokat is nézzük, akkor az is kiderül, hogy ennek a quantitasnak a nyelvi szerepe a két szópárnál nem lehet azonos. A *tör ~ tōr*-nél 'bricht' és 'Dolch' jelentések állanak egymással szemben, vagyis olyan jelentések, amelyeknek nincs közük egymáshoz. E jelentéskülönbségnek hordozója a quantitas, ez a quantitas — mint mondani szokás — fonológiai értékű, az *ö*-vel szembenálló *ō* pedig foném. Az *ember : ēember*-nél ilyen jelentéskülönbségről nincs szó, a quantitas itt más értékű, és az *e* (*ɔ : ε*)-vel szembenálló *ē* (*ɔ : ē*) nem foném. Ha pedig nem foném, akkor talán variáns? Erre a kérdésre minden orthodox fonológus igennel válaszolna, mert nemcsak a régi pszichofonétikusok, de TRUBETZKOJ szerint is, tertium non datur: ami nem foném, az csak változat lehet, mégpedig az említett példát tartva szem előtt, stilisztikai változat.

Ez az elintézés azonban szerintem nem helyes. Mert ha a 'Mensch' és 'Mensch!' között nincs is olyan különbség, mint a 'bricht' és 'Dolch' között, de hogy van, azt nem lehet tagadni. Más az a tudattartalom, amely a minden emociótól mentesen ejtett *ember* szóban jut kifejezésre, és más az emphaticusan ejtett *ēember* szóé. Mindkét tudattartalomban egyaránt vannak értelmi és érzelmi elemek, de ezeknek egymáshoz való viszonya mindkét esetben más és más. Az *ember* szóban az értelmi elemek uralkodnak, az *ēember* szóban pedig az érzelmi. Nem is egy szóról van itt voltaképp szó, hanem két különböző szóról, amelyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint különböző érzelmi töltésű szinonimák.

Ha ez a megfigyelés helyes, akkor az *e : ē* (*ε : ē*) quantitas-különbségére nem foghatjuk rá, hogy nincs funkciója. Az *e*-vel szemközt az *ē* (*ē*) az érzelem kifejezés szempontjából éppen úgy funkcióval bíró egység, mint az *ö*-vel szemben álló *ō* az értelem kifejezés szempontjából. Ha ez utóbbiakra és hozzá hasonlókra

azt mondjuk, hogy fonémek, az $\bar{e}$ ($\bar{e}$)-re, illetve a vele megnyilatkozó quantitasra azt kell mondanunk, hogy nem foném, hanem emphaticum.

Az emphaticumok kategóriája az a harmadik kategória, amelyre az előbb céloztam. Ez áll a fonémek és variánsok között. Több kategória nincs és nem is lehetséges.

Mind a három kategóriába funkcióval bíró egységek tartoznak. A fonémekre vonatkozólag ezt még senki sem vonta kétségbe. Az emphaticumokról ilyen beállításban ugyan még senki sem nyilatkozott, de ha a változatoknak is van funkciójuk, mint ahogy DOROSZEWski helyesen vallja, akkor még annak is el kell ismernie az emphaticumok funkcióját, akit az előbbi példa és a vele kapcsolatban mondottak esetleg nem győztek meg.

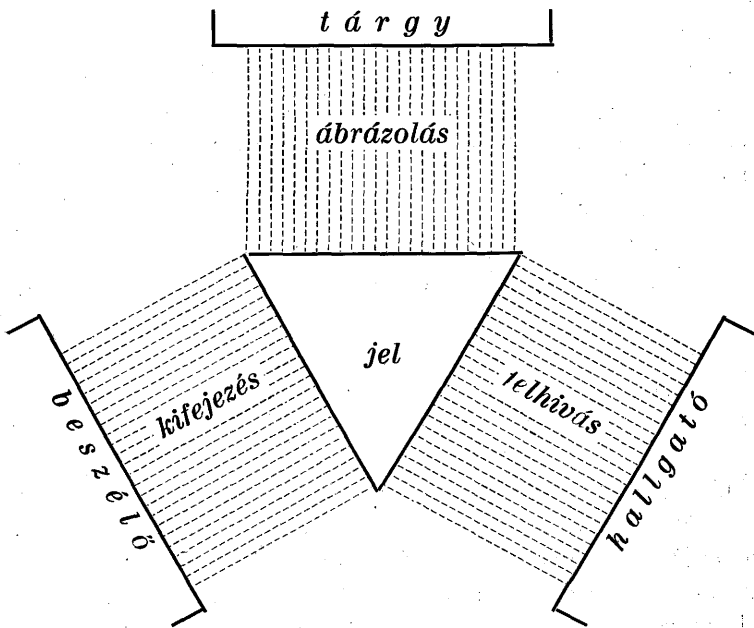
De ha a fonémek, emphaticumok, változatok mind funkcióval bíró egységek, mi a különbség közöttük?

Ahhoz, hogy a különbségeket világosan láthassuk, BÜHLER organon-modelljét kell elővennünk. BÜHLER szerint a nyelvi jelre három viszony jellemző: 1. a jel és a beszélő (Sender), 2. a jel és a hallgató (Empfänger) és 3. a jel és a tárgy (Gegenstand und Sachverhalt) viszonya. A jel a beszélő szempontjából szimp-tóma (Anzeichen, Indicium), a hallgató számára jeladás (Signal), a tárggyhoz viszonyítva pedig jelkép (Symbol). Mindhárom viszonylatban más a nyelvi jel funkciója: a beszélő számára a jel kifejezés (Ausdrucksfunktion), a hallgató számára felhívás (Appellfunktion), a tárggyal szemben a jel funkciója az ábrázolás (Darstellungsfunktion). Ilyenformán rajzolható ez meg: (L. a túlloldali ábrát.)

BÜHLER kissé másképp rajzolja meg modelljét (vö. *Kant-Studien* XXXVIII, 90 és *Sprachtheorie* 28), de a mi céljainknak ez az egyszerűbb kép is megfelel.

Ha a nyelv jelek rendszere, a nyelvtudomány pedig jeltan és az általános jeltudománynak (de SAUSSURE: semiologie, BÜHLER: Sematologie) önálló disciplinája, akkor a hangok és a hangjelenségek csak mint jelelemek érdekelhetik a nyelvészt. A fonémek, emphaticumok és változatok tehát jelelemek, amelyek a nyelvi jel hármas funkciójában különféleképp vesznek részt.

A fonémek mind a három funkcióban részesek. A *kar* szójel három elemből áll: *k*, *a*, *r*. Ezeket úgy állapítjuk meg, hogy a szót összehasonlítjuk más szójelekkel, mégpedig úgy, hogy mindig csak

egy ponton mutatkozzék eltérés. A fonológusok jól bevált módszere ez. Az első elem a *kar:tar, far* stb., a második a *kar:kár, kor* stb., a harmadik pedig a *kar:kap* stb. összevetéséből világosan kielemezhető. Akármelyik elemet is vesszük, mindegyik fontos a *kar* szó ábrázolási funkciója szempontjából, mert ha bármelyiket is megváltoztatjuk vagy más elemmel helyettesítjük, az egész jel ábrázolási értéke megváltozik. Mind a három elem fontos továbbá a kifejezés és a felhívás szempontjából is, mert a beszélő is csak e három elem segítségével tudja kifejezni, amit a *kar* jellel kifejezni óhajt, és a hallgató is csak e három elem alapján tudja hozzárendelni a *kar* jelhez tartozó tárgyat.

A fonémák tehát olyan jelelemek, amelyek az ábrázolási, felhívási és kifejezési funkcióban egyaránt számottevők.

Az emphaticumok az ábrázolási funkció tekintetében már közömbösek. Akár azt mondok *ember*, akár azt, hogy *ēMBER*, e két jelnek ábrázolási értéke ugyanaz. A 'Mensch' és 'Mensch!' mint ábrázolás ugyanaz. A kifejezés szempontjából azonban már nem mindegy, hogy *ember-t* vagy *ēMBER-t* mondok-e, mert az egyikbe több

érzelmi mozzanatot sűríték, mint a másikba. A hallgató számára sem mindegy, hogy melyik jeladást kapja, az intellektuálisat-e, avagy az érzelmileg színezettet.

Az emphaticumok tehát kétfunkciós jelelemek: csak a felhívási és kifejezési funkció tekintetében mérvadóak. A fonémekkel szemben egy funkció: az ábrázolási funkció hiánya jellemzi őket.

Ezek után persze könnyű eltalálni, hogy a sort bezáró változatok csak egy funkcióval bíró jelelemek: ezek csak a kifejezés szempontjából számottevők. Az *isten* szó kicsinyített alakja *isteyke*. E szavakban két különböző mássalhangzó van a második szótag végén: *n* és *y*. A *y* a magyarban nem foném, mert nincs egyetlen szó- vagy alakpárunk, ahol az *y*-nek ábrázolási értéke is volna. A felhívás tekintetében is mindegy, hogy *n* vagy *y* van-e a szóban. A *y*-nek a magyarban nincs külön affektív értéke sem, tehát nem is emphaticum. A kifejezés szempontjából azonban már igazán nem mindegy, hogy *y*-et ejtünk a szóban és nem *n*-et, tehát kétségtelen változattal, mégpedig — mivel az *y* a magyarban csak *k* ill. *g* előtt állhat — kombinatórikus változattal van dolgunk.

A változatokat az emphaticumokkal szemben egy (felhívási), a fonémekkel szemben két (ábrázolási és felhívási) funkció hiánya jellemzi.

A foném tehát három, az emphaticum két és a változat egy funkciós jelelem. Több, mint három funkció nem képzelhető el, mert az említett hármon kívül a jelnek nincs több relációja. Egynél kevesebb funkciója sem lehet egy jelelemnek, mert a jelet viszonylaton kívül, hogy úgy mondjuk, nulla relációban nem tudjuk elképzelni.

A nyelvi elemtan ezek szerint három részre oszlik: 1. fonémek tana; 2. emphaticumok tana; 3. változatok tana.

* * *

A fonémek és változatok tanára vonatkozólag az előkészítő munkálatok már megvannak. Különösen TRUBETZKOJ és JAKOBSON fonológiai dolgozatai jönnek itt elsősorban tekintetbe, aztán pedig az a ma már terjedelmes irodalom, amely az ő útmutatásaik nyomán

támadt. Az *emphaticumok* tanára is találhatunk a fonológusoknál értékes támpontokat, de ha e stúdium alapjait akarjuk lerakni, azokból a vizsgálatokból kell mégiscsak kiindulnunk, amelyeket BALLY végzett. A *Précis de Stilistique*-ben, a *Traité de Stilistique Française*-ben és a *Le langage et la vie*-ben annyi finom megfigyelés van felhalmozva és annyi anyag van egybegyűjtve, hogy semmikép nem jöhetünk zavarba.

BALLY vizsgálatai főleg az érzelemkifejeződés problémáira vonatkoztak. A nyelv nemcsak gondolataink, hanem érzelmeink vehiculuma is. Abban, amit kifejezni akarunk és kifejeztünk, nemcsak értelmi, hanem érzelmi elemek is vannak, persze különböző adagolásban. Egészen szélsőséges eseteket nem tekintve, amikor a tiszta intellektus jut szóhoz, a nyelvi tények mindig olyanok, hogy többkevesebb affektivitást rejtenek magukban. Ennek az affektivitásnak, érzelmi töltésnek a kikutatása, a különféle affektív jellegek megállapítása a BALLY-féle „stilisztika“ feladata.¹⁾

BALLY megmutatta, mik a lehetőségei a vizsgálatoknak és mely úton-módon kecsegtetnek eredménnyel. Egy gondosan elhatárolt, pontosan meghatározott és helyesen azonosított nyelvi tényeken alapuló szinonimika — ez az előfeltétele az *emphaticus* jelenségek tudományos feldolgozásának. Maguk a jelenségek két csoportba sorolhatók: az egyikbe a természetes affektivitást tartalmazó tények

¹⁾ Nálunk főképp ZOLNAI BÉLA ismertette (vö. *MNy.* XVI, 105—12; XVII, 202—5, XVIII, 18—24, 114—9, 148—55; XIX, 32—7; *Minerva* VI, 59—83; *MNy.* XXII, 93—106; XXIII, 109—11) BALLY gondolatait és eredményeit, de a „stilisztika“ szótól megtévesztve „nyelvesztétikát“ csinált vagy akart csinálni belőlük. Aki ismeri BALLY-t, jól tudja, hogy mi sem áll távolabb tőle, mint a nyelvi tények esztétikai vizsgálata.

Az *emphaticus* nyelvi tények megfigyelése és feldolgozása csak statikusan történhet. Diachronikus vizsgálat itt nem alkalmazható. Ez BALLY kétségtelenül helyes álláspontja. Ezzel szemben ZLINSZKY (I. *Világirodalmi Lexikon* III. *Nyelvesztétika* címszó alatt) is szemére veti BALLYNAK, hogy kizárja a nyelvtörténeti vizsgálódást a „nyelvesztétikából“, ZOLNAI BÉLA pedig pótolni akarja BALLY „mulasztását“, és az elhanyagolt történeti szempontot is beiktatja „BALLYRA alapozotti“ nyelvesztétikájába. Hogy ennek a következménye aztán a statikus és diachronikus szemlélet összekeverése, az már nem lep meg senkit.

Ezek a félreértések annál sajnálnivalóbbak, mert a magyar nyelvészetben igazán termékeny talaj várta BALLY-t. Szinonimikával foglalkozó szakirodalmunk nem nagy ugyan, de az a néhány cikk és értekezés, amely a kérdérről megjelent, minden elvet összehordott, amelyet BALLY fontosnak tart a szinonimák tanának és ezzel együtt az *emphaticus* vizsgálatoknak a megalapozásánál.

tartoznak (effets naturels), a másikba a milieu-affektivitás tényei (effets par évocation du milieu).

Az érzelmerkifejeződésnek minden nyelvben megvannak a maga közvetlen és közvetett eszközei. Ezekből a közvetlen és közvetett eszközökből tevődik össze aztán — BALLY szerint — az az expressív rendszer, amely egy egy nyelvben az érzelmi kifejeződést szolgálja.

Az emphaticumok tana tehát a BALLY-féle stilisztika szerves része: ez az elemtana az expressív rendszerre vonatkozó nyelvi stúdiumoknak.

A magyarban az emphaticumok közé elsősorban azok a mennyiségi eltérések tartoznak, amelyek az érzelmtől fűtött beszédben megfigyelhetők. Ilyenkor gyakran hallhatunk rövid elemek helyett hosszúakat és hosszúakat helyett túlhosszúakat. Pl. int. *nagy* ~ *emph. nāgy*, *szербusz* ~ *szērbusz*, *bizony* ~ *bīzony*, *hogyne* ~ *hōgyne*, *tudom* ~ *tūdom*, *gyönyörű* ~ *gyōnyörű*, *ült* : *ūlt* (ebben: *csak ūlt, ūldögélt*), *tettőtől talpig*, *kivétel nélkül*, *foggalmam sincs róla*, *kizárt dolog*, *kutyafáját!*, *akkasztanivaló!*, *csoddálatos*; *ő* : *rület*¹⁾, *ó* : *riási*, *vé* : *g-telen*, *ké* : *rem*, *sú* : *lyos*, *hall* : *atlan* stb. Erős érzelem esetén a túlhosszúak a szokásos átlagidőtartam többszörösét is elérik. A túlhosszúakra vö. cseh *bááječnŷ*, *sss-slavnŷ*, *mill-lá*.

A magyar emphaticumoknak ez a csoportja nagyon érdekes, már csak azért is, mert a magyarban az időtartam fonémfokon is ki van használva. Ezzel megdől egyesek feltevése (vö. R. JAKOBSON, *O češskom stiche* [1923] 40—5), hogy az érzelmerkifejeződésnél csak olyan hangeszközök jöhetnek számba, amelyek értelemdifferenciálásra nincsenek lefoglalva. A magyarban vannak hosszú fonémek és hosszú emphaticumok is, a két sor azonban nem teljesen egyezik meg (vö. az *ā* és *ē* emphaticumokat), és persze a fonémeknél túlhosszúakról nem beszélhetünk.

Az emphaticumokhoz tartoznak a magyarban az érzelmi hangsúlyeltolódások is. A nem emphaticus magyar beszédben a szavak első szótagja, összetételeknél pedig az első tag első szótagja hangsúlyos. Ez a hangsúly éppúgy változatfokon áll, mint a franciában az utolsó, a lengyelben az utolsóelőtti szótag hangsúlyos. Változatfokon azért, mert ez a nem-emphaticus kötött hangsúly a kifejezés szempontjából feltétlenül számos. Nem lehet egy magyar szót — mondjuk — a második, egy franciát az utolsóelőtti, egy lengyelt

¹⁾ A túlhosszúakat a hosszú elem helyesírási jele után tett : -tal jelölöm.

pedig az utolsó szótagon hangsúlyozni. A magyar *telefon*, fr. *téléphone*, lengy. *telefon* szavak mindegyikének sajátos dinamikus váza van, és ezt mindenki, aki magyarul, franciául vagy lengyelül beszél, ismerni tartozik.

Erős érzelemmegnyilvánulás esetén ez a dinamikus váz megváltozhat. A magyarban ilyenkor így hangsúlyozunk: *érthetetlen*, *menthetetlen*, és pedig majdnem mindig az emphaticus quantitas egyidejű alkalmazásával: *hasszontalan*, *akkasztanivaló*, *hihetetlen* stb. Mi történik itt? A magyar szavak dinamikus vázát nemcsak az jellemzi, hogy az első szótag főhangsúlyos, hanem az is, hogy a további páratlanok (3., 5.) mellékhangsúlyosak (vö. GOMBOCZ, MTNy. II: Hangtan I, 125). Az összetételeknél — úgy látszik — a második tag első szótagja mellékhangsúlyos. Az emphaticus ejtésben a főhangsúly helyet cserél az első mellékhangsúllyal: *érthetetlen*, *hasszontalan*, továbbá *megőrültem*, *megbolondultam* (ebben: *majd megőrültem*, *megbolondultam*, *úgy fáj a fogam*), *agyonütlek te*, *csirkefogó*.

Érdekes ingadozások: *feltétlenül* és *feltétlenül*, *elragadó* és *elragadó*. A harmadik szótagon való hangsúlyozás itt azt mutatja, hogy a beszélő ezeket az összetételeket szókészleti egységeknek is tekintheti.

Hasonló emphaticus hangsúly a franciában: *Magnifique*, *ce tableau!* vagy *épouvantable!* A lengyelben rendszeren az első szótagra kerül ilyenkor a hangsúly: *calutenieczki* I. *Gawroński*, *Szkice jazykoznawcze*.

Az orosz szóhangsúly már fonémrangú, mert egész sereg olyan szópár van, ahol az egyes szavak megkülönböztetésénél a hangsúlynak döntő szerepe van. Pl. *zamok* és *samok*. Az egyik jelentése 'Schloss', a másiké 'Burg'. Ilyen hangsúlyt a magyarban, franciában, lengyelben hiába keresnénk.

Emphaticumok azok a minőségi eltérések is, amelyek az érzelmileg színezett beszédben elég gyakran jelentkeznek. A *borzasztó* emphaticus alakjaként *barzasztó* is járja (más alak *borrzasztó*). Ilyenek még *ugyan* helyett *aggyan* (csak mennyiségi elváltozással *uggyan*), *ejnye* helyett *ijnye*, *jaj* helyett *juj*, *ronda* mellett *randa* stb. SIEVERS példája, a *schröckliche*, *tüfe Fünsternüß* kívánczik még ide. A szász ejtésben rendszeren nincsenek ajakkerekítéssel kiegészített világos vokálisok, de mint emphaticumok megvannak.

Hogy az érzelemkifejezés legközvetlenebb eszközeinek, az indulatszónak egész sajátos elemтана van, régóta ismeretes tény.

Ebben a mondatban *fű, de meleg van!* az indulatszót bilabiális *f*-fel is szoktuk ejteni. Ez a bilabiális *f* a magyarban sem mint foném, sem mint változat nem fordul elő, de mint emphaticum igen.

Az eddig tárgyalt jelenségek mind a természetes affektivitás köré csoportosíthatók. Az emphaticumoknak azonban van egy másik válfaja is.

Az *alma - almát* esetében az első szótag *a*-ja a magyar köznyelvi ejtésben és a nyelvjárások többségében labiális képzésű (*á*). Néhány nyelvjárásban (főleg Erdélyben, de egyebütt is) azonban az *álmá* mellett *álmát* mondanak, tehát az első szótagban a következő *á* hatására illabiális *á*-t. Az *á*-val szembenálló *á* nem külön foném, hanem csak változat, mégpedig kombinatórikus változat. Az *á* a kifejezés szempontjából mindenesetre számottevő: az illető nyelvjárási közösség minden tagja így ejti, és a közösségen belül mindig így is hallja az *alma* szó tárgyasetét. Ha azonban az *álmát* alak olyan közösségben hangzik el, amelyben az *álmát* alak járja, az *á*-ja miatt feltétlenül fel fog tűnni. Ez az *á* egy sajátos nyelvjárási környezetet fog felidézni, és így előáll az *a* hatás, amelyet BALLY „*effet par évocation du milieu*“-nek hív. Ugyanaz az *á* tehát, amely otthonos környezetében változat, ekkor már emphaticum.

Ugyancsak milieu-emphaticumnak tekinthető a magyarban az ú. n. raccsolt *r*, különösen ha a beszélő az uvuláris képzéssel előkelő színezetet akar adni beszédének.

A példákat természetesen még szaporíthatnók, különösen még az emphaticus hanglejtésről lehetne beszélni, de már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az emphaticumok tana nem valami újdonság. Csupa jólismert jelenség tartozik a körébe, új csak a hely, amelyet számára a fonémek és változatok tana között kijelöltünk.

* * *

Hogy áll mármost a fonémek, emphaticumok és változatok ügye a nyelv és beszéd megkülönböztetés szemüvegén nézve?

A lingvisztikának mint beszédtudománynak (Sprechwissenschaft) mind a három kategóriához köze van. A fonémek, emphaticumok és változatok a beszéd elemi egységei. A lingvisztikának mint nyelvtudománynak (Sprachwissenschaft) elsőbben is a fonémekkel van dolga és törődnievalója: ezek a nyelv elemi építőkövei, ezek azok az egységek, amelyekből a nyelv a maga elemrendszerét megalkotja. A változatok nem tartoznak bele ebbe a rendszerbe,

sőt az emphaticumok sem. Mindazonáltal hiba volna kirekeszteni ezeket a nyelvre (langue) vonatkozó vizsgálatokból, mert ha egy adott időpontban nem is tartoznak a nyelv (langue) elemi státuszába, de előzőleg már odatartozhattak, és a jövőben még odatartozhatnak. Ami ma foném, az holnap emphaticum vagy változat lehet, és megfordítva, ami ma csak emphaticum vagy változat, az holnap fonémmé válhatik.

„Die Phonologie befasst sich mit Phonemen“ — mondotta — TRUBETZKOJ a genfi kongresszuson (vö. *Actes du IIme Congrès Int. de Linguistes* [Paris, 1933] 121) és másutt is (*Journal de Psych. norm. et path.* XXX, 227—46; itt a változatokat még csak nem is tárgyalja) úgy nyilatkozott, hogy a távolabballókban könnyen azt a hitet kelthette, hogy a fonológia — fonémek tana (így mondja pl. ROSETTI is: *Bull. Linq.* I, 10—1; II, 9). Ez a fogalmazás nem szabatos. A fonológusok tanításait nemcsak az teszi, amit a fonémekre, a fonémek viszonyára és a fonémekkel kapcsolatos rendszeri lehetőségekre mondtak, hanem az is, amit a változatokról és köztük az emphaticumokról tanítottak. A fonológusok közül tudtommal még senkiségi gondolt komolyan arra, hogy önmagának megtartja a fonémek tanulmányozását, a változatokat (és az emphaticumokat) pedig átengedi — a fonétikusnak. Erről szó sem lehet, mert ha a fonológia helyesen értelmezett elemtan akar lenni, a fonémeken kívül foglalkoznia kell az emphaticumokkal és a változatokkal is, mint ahogy eddig foglalkozott is. Más kérdés, hogy a fonémeknek a nyelv (langue) szempontjából egészen sajátos fontosságuk van. Ez csak annyit jelent, hogy velük kell elsősorban foglalkozni, de másod- és harmadsorban az emphaticumokkal és változatokkal is. TRUBETZKOJNAK tehát az idézett helyen azt kellett volna mondania: „Die Phonologie befasst sich in erster Linie mit Phonemen, dabei aber auch mit Varianten“.

A fonológus és fonétikus osztozkodását nem is úgy kell elképzelnünk, ahogy OTTO (*IF.* LII, 182) gondolja, hogy t. i. a fonológus megtartja magának az elemtan nyelvtudományi (Sprachwissenschaft) részét, a beszédtudományt pedig a fonétikusnak engedi át. A fonológusnak, illetve annak a nyelvésznek, aki elemtannal foglalkozik, a fonémeket, emphaticumokat és változatokat mindkét szempont szerint vizsgálnia kell, tehát mind a „langue“, mind a „parole“ szempontjából. De hát akkor mi marad a fonétikusnak? Az, ami eddig is az övé volt: a *hangok vizsgálata*. Ez teljesen az ő birodalma, mert a nyelvészt *nem a hangok érdeklik, hanem a jelelemek.*

A legtöbb félreértés, amely a fonológia gondolata körül támadt, abból eredt, hogy mindenki a foném és a hang fogalmi elválasztása körül bábáskodott, és senkisésem gondolt arra, hogy a hangtól elválasztandó valami *nem a foném, hanem a jelelem* (és csak ezen belül a foném, emphaticum és variáns) fogalma. Az egész pszichofonétikai és fonológiai kutatásnak az volt a hátsó gondolata, hogy minket, nyelvészeket nem a *k* meg az *a* meg az *r* hang érdekel, hanem a *kar* szójel és annak elemei. Hogy ezek az elemek objektive hangok, az más kérdés. A nyelvészt érdekli a szójel dinamikus és zenei váza is, de csak mint a nyelvi jel elemi alkatrésze, és nem mint független hangjelenség. Abból, hogy a jelelemek hangok és hangjelenségek, csak az következett a nyelvészetre vonatkozólag, hogy a velük foglalkozó tudományág, a fonétika milyen fontos — segédtudománya a linquistikának. Segédtudománya, mondom, de ez a fonétika fontosságát nem kisebbiti.

A fonológiai kutatást kezdettől fogva az a belátás irányította, hogy bár a modern nyelvtudomány nagy lépéssel jutott előbbre, amikor megcsinálta a betű és a hang fogalmi elválasztását, de ezt a lépést követnie kell egy másiknak is, mert a betűn és a hangon kívül egy harmadik megkülönböztetendő is van. Most mellékes, hogy ezt a harmadik valamit a fonológusok a „foném“-ben vélték megtalálni és nem a jelelem fogalmában, a további differenciálást ők sürgették először, és így éppen az ellenkező irányban munkálkodtak, mint MERIGGI — a valódi tényállást nem ismerve — állítja. Nem visszafelé igyekeztek és igyekeznek a betű és hang összezavarásához, hanem ezekből kiindulva keresték a harmadik fogalmat, amely e kettőtől elválasztandó.

A hármas distinkcióból a betű és a hang megkülönböztetésének szükségességére kár akárcsak egy szót is vesztegetnünk. A hang és a jelelem kettéválasztása is egészen természetesen következik abból, amit a nyelvről mint jelrendszerről tudunk és vallunk, legfeljebb ez még nem vált úgy vérvé a nyelvészeknek, mint az, hogy más a betű és más a hang. Mert hogy a jelelem is más és a hang is, az ma már nemcsak elvi elgondolás és nemcsak a fonológia tanulsága, hanem kísérletileg is igazolt tény. GEMELLI és PASTORI kísérleteire (*Psych. Forschung* XVIII [1933], 191—217) gondolok, amelyet minden kétkedőnek ad oculos demonstrálják, hogy más a magára ejtett *a* hang és más az *a* mint jelelem.

A két olasz tudós lélektani kísérletnek nevezi azt, amit csinált.

Eredményeik tényleg az alaklélektant érdeklik, de a nyelvtudomány is figyel arra, amit mondtak. Eszközeik viszont a fonétikus ismert számszámaiból kerültek ki, csak éppen pontosságuk volt minden eddiginél lényegesen nagyobb.

De ha a fonétika eszközeivel igazolni lehet azt, amit a fonológia már oly régóta keres és vall, akkor miért az az elutasítás, amelyet a fonétikus munkájával szemben tanúsít igen sok fonológus? Nyilván onnan, hogy a fonológia és a fonétika viszonyának kérdését legtöbbször nem a kellő tárgyilagossággal kezelték.

Aránylag még legtárgyilagosabban BÜHLER (*Phonetik und Phonologie, Travaux* IV, 22—53) ítélte meg a viszonyt. Igaza van BÜHLERnek, hogy a fonológia ellensúlyozólag lépett fel a fonétikai impresszionizmussal szemben, amely valósággal tobzódott az újonnan felfedezett hangárnyalatok kimutatásában, de a fonológia nem azért jött, hogy azokat az ismereteket, amelyekkel a fonétika gazdagította tudásunkat, egyszerűen megtagadja, és tabula rasá-t csináljon ott, ahol a tudományos megismerés elvitathatatlan eredményeket ért el. A fonológia csak egy kiválasztási elvet hozott, és azt igyekezett bizonyítani, hogy a fonétikai hangárnyalatok tömkelegében nem minden jelenség egyformán értékes és fontos (i. h. 43). Azt is helyesen állapítja meg BÜHLER, hogy a fonológia — meghagyva a hangok („Laute an sich“) tanulmányozását a fonétikának — magának a funkció szempontjából releváns jelelemek vizsgálatát tartja meg, és mindjárt hozzáteszi azt is, hogy azért a fonétika is tekintettel volt és van a hangok jelhivatására, csakhogy ott ez a szempont nem elsődleges fontosságú (i. h. 39).

Mindenütt, ahol csak lehet, BÜHLER megadja a fonétikának, ami a fonétikáé, csupán egy helyen billenti a mérleget egy kissé a fonológia javára vagy inkább a fonétika rovására.

A fonológia és fonétika viszonyának megvilágítására BÜHLER egy szellemes „Vergleichsmodell“-t szerkeszt. Tegyük fel — írja i. m. 38. és a *Sprachtheorie* 42—3. lapján — hogy nem nyelvi úton, hanem zászlójelekkel akar értekezni két ember. Megállapodnak abban, hogy nem a zászlók alakja és nagysága lesz a közlés tekintetében mérvadó, mégcsak nem is a zászlók színe, hanem a színek telítettségi foka. A telítetlen színű — fekete, fehér vagy szürke — zászlóval adott jelnek a „jelentése“: A; tehát akár szürke, akár fehér, akár fekete a zászló, a közlés ugyanaz. A közepes telítettségű színekkel (rózsaszín, égszínkék, halványsárga) végzett jeladás

azt „jelenti“, hogy *B*. Itt is mindegy, hogy az említett színek melyikét választják ki jeladásra, mind *B*-t mond. A telített színek (piros, kék, sárga, zöld stb.) a konvenció értelmében *C* „jelentésűek“, és megint közömbös, hogy valójában melyikkel int egyik ember a másiknak.¹⁾

Mármost e zászlónyelv vizsgálatánál BÜHLER szerint kétféle szempont érvényesülhetne: 1. vizsgálni lehetne a jeleket minden tulajdonságuk szerint, 2. csak ama tulajdonságuk szerint, amely a konvenció szempontjából mérvadó. Az előbbi volna a fonétikai, az utóbbi pedig a fonológiai vizsgálat. E zászlónyelv fonétikusa megvizsgálná tehát a zászlókat minden tekintetben: megmérné nagyságukat, megállapítaná anyagi összetételüket, meghatározná alakjukat, konstatálná színüket, sőt még azt is, hogy az illető szín telítettségi foka milyen, csak éppen azt nem kutatná, hogy a vizsgált dolgok közül melyiknek van köze a megállapodásos „jelentés“-hez. A fonológus viszont csak a megállapodás szempontjából lényeges tulajdonsággal törődne, vagyis a zászlószínek telítettségével.

A hasonlatnak a fonológiát illető részével nincs baj: az absztrakt relevancia elvét jól ki lehet olvasni belőle. Mi következik azonban a fonétikára vonatkoztatott részből? Az, hogy a fonétikai vizsgálatok haszontalanok és fölöslegesek. BÜHLER nem ezt akarja mondani, de hasonlata ezt mondja. Mert minek vizsgálni a zászlók alakját, nagyságát, anyagát, mikor csak a színek telítettségi foka mond valamit a konvencióra? Nem henyé időpazarlás minden ilyen méricskélés? A zászlónyelvben feltétlenül az, az emberi hangokkal operáló nyelvben azonban nem ez a helyzet. BÜHLER zászlónyelve merev konvención alapszik, a nyelvi konvenció azonban nem ilyen. Ami ma a nyelvben a főkonvenció, az ábrázolás szempontjából közömbös, az holnap számottevő lehet és megfordítva. Aki tehát ezeket a mai „irrelevanciákat“ méri, nem végez fölösleges munkát, mert esetleg a holnapnak dolgozik. Különbö is ezek az ábrázolási irrelevanciák a felhívás és kifejezés szempontjából ma is fontosak lehetnek.

A zászlónyelv konvenciója nem változhatik meg, legfeljebb új megállapodással megváltoztatható. A felek megállapodhatnak abban, hogy ami eddig érvényes volt, az most már nem az, mert mátol fogva — mondjuk — csak a zászlók alakja számít. Ezzel azonban

¹⁾ BÜHLER egy konkrét nyelvi példát tartva szem előtt tovább is differenciálja hasonlatát, de ez nem érinti mondanivalónkat.

már egy olyan lépés történik, mintha a nyelvnél a franciáról a németre térnénk át: az alakkonvención alapuló zászlónyelv ugyanis nem egy megváltozott alakja a szinkonvenciósnak, hanem egy másik zászlónyelv, amelyben megintcsak nincs értelme az „irrelevanciák“ vizsgálgatásának.

Mondom, BÜHLERTől távol áll minden szándék, hogy a fonétika fontosságát csökkentse, hasonlata azonban könnyen félremagyarázható. Jobb hasonlatot talán nem is lehetett volna találni, éppen az emberi nyelv sajátos természete miatt, de hát minden hasonlat többé-kevésbé sántít.

* * *

A végire értünk. Azt hiszem, minden fontosabb kérdést érintettünk, amely a fonológiával kapcsolatban felmerült. Fenntartás nélkül senkinek a véleményét nem fogadtuk el. Mindenütt találtunk valamit, amihez szó fér, gondolatokat, amelyek nem voltak egészen végiggondolva. Ahol bírálat kellett, bíráltunk, ahol tovább kellett menni egy lépéssel, igyekeztünk továbbmenni, de ha visszánézünk a megtett útra, azt látjuk, seholsem léptünk ki a fonológiai gondolat medréből.

Bevezetőnkben feltettük a kérdést, kinek van igaza, a fonológusoknak-e vagy az ellenzékieknek? Most visszapillantva azt kell mondanunk, hogy igazán ellenzéki véleménnyel nem is találkoztunk. Még DOROSZEWSKI véleményét sem mondhatjuk ellenzékieknek,¹⁾ mert ő is vallja a szükségét egy funkcionális „fonétika“-nak, amely lényegileg nem egyéb, mint egy használható alapra (funkcionális szemlélet!) hibásan ráépített fonológia. MERIGGI megjegyzései nincsenek megindokolva, tehát komolyan nem lehet foglalkozni velük.

A fonológusok pártján volna tehát az igazság? Határozottan igen. A részletekben ugyan még sok a tisztázandó, az azonban bizonyos, hogy az ő alaptanításukból kell kiindulnunk, ha az igazság közelébe akarunk férkőzni.

1934 október—december.

LAZICZIUS GYULA.

¹⁾ DOROSZEWSKI a „Les sons du polonais etc.“ című dolgozatának csatánójaként megállapítja, hogy a kifejtettek alapján tagadó álláspontra kénytelen helyezkedni a fonológiával szemben. Ez az önmegállapítás azonban nem helyes, mint azt már JAKOBSON (*Proceedings* etc. 226) is megjegyezte.